

Література

1. Исповедь "нетипичного масона" // За рубежом. – 1989. – № 19. – С. 19.
2. Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем / Пер. с итал. – Москва: Прогресс, 1989. – 304 с.
3. Платонов О. Терновый венец России: Тайная история масонства 1731–1996 годов. – Москва: Родник, 1996. – Кн. 1. – 704 с.
4. Крижанівська О.О. Таємні організації і громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К.: Аквілон-Прес, 1998. – 134 с.
5. Гузар Л. Українські масони // Універсам. – 1994. – Січень-лютий. – С. 3–6.
6. Аврех А.Я. Масоны и революция. – Москва: Политиздат, 1990. – 348 с.
7. Чудинов Л. Масоны и Французская революция 18 века // Новая и новейшая история. – 1999. – № 1. – С. 45–69.
8. Уколова В. Под покровом масонской тайны // Наука и жизнь. – 1990. – № 12. – С. 119.
9. Серков А.И. История русского масонства после Второй мировой войны. – Санкт-Петербург, 1999. – 213 с.
10. Уколова В.И. Под сенью Королевской арки // Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем. – Москва: Прогресс, 1989. – 448 с.
11. Печников Б.А. "Рыцари церкви Кто Они?": Очерки об истории и современной деятельности католических орденов. – Москва: Политиздат, 1991. – 350 с.
12. Енциклопедія українознавства: Т. 4. – Львів: НТШ, 1993. – С. 1205–1600.
13. Новиков В. Русское масонство и потаенная переключка веков // Общественные науки и современность. – 1994. – № 2. – С. 78.
14. Соловьев О.Ф. Масонство в России // Вопросы истории. – 1988. – № 10. – С. 3–25.

Аннотация. *Зверковский И.В. Предпосылки и история зарождения масонства: общий обзор.* Исследование вызвано необходимостью выяснения дискуссионных вопросов в современном представлении масонства. На основании публикаций, что увидели мир в последние десятилетия XX в., автор делает попытку раскрыть предпосылки и историю возникновения этого общественного течения.

Ключевые слова: *масоны, ложа, Мастер, вольный каменщик, течение*

Summary. *Zvirkovsky I.V. Prerequisites and History of the Genesis of Freemasonry: general review.* The article seeks to explain controversial issues regarding modern understanding of Freemasonry. Making use of the publications that came out in the last decades of the 20th century the author attempts to analyze the prerequisites and history of the genesis of this social tendency.

Key words: *Freemasons, lodge, Master, free mason, tendency*

УДК 378(470+571)–055.2

О.О. Драч

ЖІНКИ І РОСІЙСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ: ПОЗИЦІЯ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто питання допуску жінок до університетів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Основну увагу звернуто на висвітлення позиції уряду, посадовців та громадськості щодо проблеми.

Ключові слова: *освіта, університет, жінки, уряд*

Підвищення освітнього рівня населення, розвиток університетської освіти стоять сьогодні в ряду суспільних пріоритетів. Історичні надбання та практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. В умовах ринкових трансформацій актуальності набувають дослідження становлення та функціонування вищих навчальних закладів, зокрема й появи жінок в університетах Російської імперії.

Питання з історії жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американця Р. Стайса, що визнана класикою з тематики жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських "емансипе" німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер [2]. Помітною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі [3]. Варто виокремити ґрунтовні дослідження знаного фахівця з історії вищої школи Російської імперії О. Іванова, теоретичні концепції якого спираються на широку джерельну базу [4]. Хоча основну увагу автор приділяє все ж чоловічій освіті. Проблеми появи жінок у російських

університетах присвятила спеціальне дослідження В. Веремко [5]. В Україні так само спостерігаємо зростання інтересу до питань історії жінок, їхньої освіти та виховання, про що засвідчує низка публікацій [6]. Варто відмітити доробок харківського науковця С. Посохова. Його праця присвячена образам російських університетів у публіцистиці та історіографії, де він розкриває й погляди сучасників на проблему вищої освіти жіноцтва [7]. Комплексно досліджено провідні тенденції розвитку знань із жіночих студій у роботі Т. Орлової [8]. Утім, і дотепер відсутні ґрунтовні студії з питань допуску жінок до університетів Російської імперії, невід'ємну складову яких становили і ВНЗ Наддніпрянщини.

Метою статті є з'ясування позиції російської влади з приводу допуску представниць “слабкої статі” до університетів із середини ХІХ – до початку ХХ ст. та осмислення цих зусиль громадськістю й державними посадовцями.

Імператор Олександр ІІ визначив освіту як складову загальної модернізаційної стратегії уряду, а тому перші законодавчі акти реалізував у сфері вищої школи. Відміна обмежень прийому студентів до університету, залучення здібних, бажаючих навчатися юнаків податних станів шляхом звільнення від оплати за навчання, поновлення викладання окремих навчальних дисциплін і практики стажування ліпших студентів у закордонних ВНЗ сприяли напливові сторонніх відвідувачів, людей різного віку, звань і станів. Саме у 1859 р. на лекціях професорів у Санкт-Петербурзькому університеті з'явилися перші жінки, але досить швидко це стало звичним явищем [9, 44]. Серед перших студенток варто згадати М. Богданову, М. Бокову, А. Блюмер, Н. та О. Корсіні, Н. Сусліву, особистий приклад яких став визначальним для долі наступних поколінь дівочої юні [10, 61]. Загальна атмосфера оновлення життя в країні визначила й настрій столичної професорської корпорації: жінкам навіть не потрібно було записуватися у вільні слухачки, просто приходити і слухати. До того ж, студенти виявляли максимальну люб'язність; у вщент заповненій залі їм завжди зберігали ліпші місця [11, 258].

Столична практика появи жіночої молоді в чоловічих ВНЗ стрімко поширилася і на решту імперських університетів. В університеті Св. Володимира “дамська навала” скеровувалася в основному на лекції з історії та словесності, не зупиняв навіть ранній час – дев'ята чи десята ранку [12, 51]. Утім, тут для жінок зробили обмеження: їх допускали до слухання лекцій тільки за згоди професорів, письмово засвідчених ректором. У Московському університеті жінкам не пощастило – проти них був налаштований попечитель навчального округу Ісаков, котрий під загрозою звільнення заборонив брату-студенту приводити на лекції сестер Словутинських. Вельми прикметні мотиви його вчинку – “панянки їздять на лекції тільки, щоб подразнити студентів” [13, 119].

Справді, на початку жіночі прагнення до вищої освіти більшість освіченого суспільства сприймало виключно як модну тенденцію, а тому сподівалися на її швидкоплинність. Утім, прогресивна публіцистика вустами кумира тогочасної молоді М. Михайлова вітала появу жінок в університеті й бачила в цьому перший крок до реальної емансипації “слабкої статі”, котра насмілилася заявити про своє право на загальнолюдське знання [14, 504].

У 1861 р. тривало обговорення проекту нового університетського статуту, в контексті чого Департамент МНО запропонував університетам висловитися з приводу можливості та умов допуску жінок до навчання. Отримані освітнім відомством матеріали є цінним джерелом, що дає змогу виявити позиції інтелектуальної еліти країни з приводу доступності та потреби наукової освіти для представниць “слабкої статі”. Позиція ради Харківського університету вирізнялася прогресивністю; висловилися за дозвіл жінкам слухати лекції на всіх факультетах і допуск до іспитів на вчені ступені та звання, вважаючи, що “широка громадська діяльність ніяк не завадить виконанню сімейних обов'язків” [15, 521]. Аналогічну позицію виявила і рада Санкт-Петербурзького університету, апелюючи до майже трирічного досвіду відвідування жінками цього навчального закладу [15, 523].

Водночас Рада Московського університету абсолютною більшістю голосів (23 проти 2) висловилися проти допуску дівчат, мотивуючи відмову шкідливим впливом на заняття юнаків [15, 521]. Одним із професорів, котрий подав голос “за” й письмово засвідчив свою окрему думку, тим самим протиставивши себе всьому колективу, був О. Армфельд. Як виявила російська дослідниця О. Валькова, він мав особисті причини для такого вчинку: його старша донька Ольга (відома в історії науки як О. Федченко) прагнула професійно займатися ботанікою й немає сумнівів, що батько, будучи обізнаним з тогочасною системою

жіночої освіти завдяки роботі інспектором класів у Миколаївському сирітському жіночому інституті, передусім думав про неї [16]. Неприхильну позицію обрала й рада Дерптського університету, вказавши на несумісність допуску жінок із успішною діяльністю закладу. Попечитель цього навчального округу фон-Брадке, надсилаючи відповідь до міністерства, взагалі визнав за доцільне обмежити громадську діяльність "слабкої статі" вихованням юнацтва [15, 522].

Отже, професорські корпорації більшості університетів підтримали інноваційні прагнення жіноцтва до вищих знань і професійної реалізації в науці. Позитивним виявився й висновок. За загальним переконанням членів ученого комітету МНО, не можливо було усунути з університету публіку, не спричинивши цим суттєвої шкоди народній освіті й самим ВНЗ.

Проте дискусії з цього питання не вщухали. У комісії з перегляду університетського статуту, що працювала під керівництвом уже відомого нам своєю консервативною позицією попечителя Дерптського навчального округу фон-Брадке, виникли гарячі дискусії з приводу допуску жінок в університети й більшість висловилося проти. На тлі студентських хвилювань, поширені поліцією відомості про причетність однієї з перших студенток до них, вплинули на підсумок дебатів. На засіданні 15 грудня 1861 р. більшістю голосів питання допуску жінок вирішено негативно, а комітет на чолі з графом Строгановим, створений для розгляду проекту статуту перед внесенням його до Державної ради, виключив примітку Вченого комітету МНО до §100 проекту, відповідно до якої жінкам дозволялося відвідувати університет [18, 478]. Так, університетський статут 1863 р. підсумував реформування вищої академічної школи, котра залишалася монополією чоловіків.

Ці рішення мали непрості наслідки для вищої жіночої освіти в Росії. Заборонаю здобувати наукові знання в діючих державних університетах МНО виступило всупереч практики, що досить скоро окреслилася в США та Європі. Розвиток подій в імперії пішов шляхом організації окремої вищої жіночої школи у формі Вищих жіночих курсів (далі – ВЖК).

Для того, аби зрозуміти, чому питання отримання жінками університетської освіти виявилось таким гострим і полемічним у Російській імперії варто нагадати, що в погляді офіційних кіл університети являли собою одну зі сфер державної служби. Професори та студенти не розглядалися як цивільні особи: професорські звання за табелем про ранги відповідали офіцерським чинам, а студенти прирівнювалися якщо не до солдат, то до кадетів, що готувалися до отримання першого чину [19, 266]. Саме університети мали готувати чоловічу юнь до вступу на різні державні посади з отриманням відповідних чинів, що залежали від успішності навчання претендента. Юнаки-випускники отримували чин XII класу, а зі званням кандидату – X класу.

Нова хвиля активізації громадської думки з приводу доступу дівочої молоді до діючих університетів пов'язана з організацією перших систематичних публічних курсів для "слабкої статі" за програмою середньої та вищої чоловічої школи. Питання про це актуалізувалося восени 1870 р. під час перебування міністра народної освіти Д. Толстого в Харкові, де депутація мешканців подала клопотання про реформування середніх жіночих закладів задля полегшення вступу до університетів та дозволу дівчатам відвідувати існуючі університети [20, 269]. Позаяк у 1860-х рр. МВС сформовано практику врахувань і перевірки всіх критичних матеріалів преси про неблаговидні дії коронної адміністрації, то наслідком розголосу неприхильного ставлення міністра до прохання харків'ян стала публікація офіційного спростування. З інтонації цього роз'яснення відчутно значний ступінь обурення не тільки прагненням дівочої юні розширити рівень середньої освіти, яка кореспондувалася б з вищою, а власне бажанням навчатися в діючих російських університетах, слухну думку про що неодноразово виловлювала публіцистика. Крім того, на шпальтах офіційного часопису МНО категорично наголосили, що університети існували не для спільного навчання, а виключно для чоловічого. Практику появи жінок в університетах імперії на початку 1860-х рр. оцінили як тимчасовий виняток, що загрожував порушенням серйозності академічного викладання, зниженням його інтелектуального та морального рівня [20, 273].

Навіть протягом 1870-х рр., коли реальним став активний від'їзд на навчання дівчат із імперії в європейські університети та виявився позитивний досвід діяльності ВЖК, проблема допуску жінок до російських університетів не стала менш гострою. Навпаки, організація публічних жіночих курсів професорами діючих ВНЗ засвідчила пильну увагу до них із боку представників влади. Так, інформація на шпальтах "Одеського вісника" №127 за

1876 р. про дозвіл відкриття ВЖК при Казанському університеті спонукала до вияву службової запопадливості статс-секретарем III відділення канцелярії Бутковим, котрий негайно звернув увагу імператора на те, що керівник освітнього відомства не вповноважений робити жодних доповнень до статуту ВНЗ, а організація ВЖК при університетах формувала враження про відкриття вільного доступу жінок до них [21, 107]. З огляду на це, задля усунення всіх можливих різночитань і непорозумінь, визначаючи загальні засади функціонування спеціальних вищих жіночих закладів у державі, МНО однією з таких визначило виключення з назви ВЖК, додатку “що перебувають при університеті” [21, 160]. Настрої освітніх бюрократів доводить і примітка на полях пояснювальної записки професора О. Трачевського до проекту статуту ВЖК в Одесі “ніколи цього не дозволю”, як реакція на згоду Новоросійського університету надати аудиторії у вільний від занять студентів час [22, 16].

На тлі непоступливої позиції коронної влади вельми цікавим стає досвід розв’язання питання доступу “слабкої статі” до діючих ВНЗ в одній із частин імперії – Фінляндії, де в 1870 р. до консисторії (ради) Гельсінгфорського університету надійшло перше прохання від жінки “М. Чечуліної про допуск її до вступних іспитів. Через відсутність прецедентів консисторія передала справу з клопотанням про задоволення заяви на розгляд канцлера. Від канцлера університету в Гельсінгфорсі, посаду якого займав цесаревич, спадкоємець російського престолу, майбутній імператор Олександр III, отримали позитивну відповідь [9, 46]. Це дало підстави консисторії поставити питання про зміну діючих університетських положень у сенсі допуску жінок до навчального закладу на рівних з чоловіками засадах. Утім, дозволили приймати “чарівну стат” виключно на медичний факультет. Однією з перших цим скористалася Анна Шабанова, у подальшому знаний у Санкт-Петербурзі лікар і громадська діячка, яка з газет дізналася про допуск на лекції в Олександрівському університеті в Гельсінгфорсі [23, 538].

Наступну спробу розширити допуск жінок у кінці 1870-х рр. реалізував ректор університету, письменник З. Топеліус, котрий, мотивуючи справедливістю і гуманністю, клопотав про зрівняння прав чоловіків та жінок на вищу освіту. У відповіді, що надійшла тільки через чотири роки, імперська влада визнала несвоєчасним загальне вирішення цього питання, проте дозволили допускати дівчат до студентського іспиту за спеціальним рішенням консисторії для кожної.

Отже, з усіх регіонів Російської імперії тільки у Фінляндії прихильники вищої освіти для дам без особливих труднощів досягли їхнього допуску до діючого університету. На нашу думку, це варто пояснювати як ставлення до справи професорської корпорації, яка одноставно висловилася за допуск жінок до Гельсінгфорського університету на паритетних засадах, так і дієюю та консолідованою підтримкою справи зацікавленою громадськістю.

Прецедент дав новий імпульс до обговорення питання допуску жінок до університетів. На початок ХХ ст. практичних перешкод для цього не існувало. Питання розумових здібностей жінок для проходження університетського курсу вважалося розв’язаним, бо програма діючих у державі ВЖК була аналогічна університетській. Окрім того, розширення навчальних університетських приміщень і збільшення персоналу коштувало б дешевше, ніж утримання окремих ВЖК. Проблема полягала в стереотипах, традиційних упередженнях противників, що бачили в такому кроці шлях до “розпусти та псування моральності” [24, 14]. Прикметно, що уряд, не надаючи йому серйозного значення, використовував ці міркування для пояснення своєї консервативної позиції з питання можливості спільної вищої школи. Причина такої позиції МНО полягала в побоюванні безпорядків, бо вважали, що допущена в університети дівоча юнь буде сповідувати прогресивні та радикальні погляди.

Наявність значного контингенту випускниць середньої школи, котрим відмовили в навчанні на ВЖК у столицях через обмеженість комплексу слухачок на них, дало привід для звернень небайдужої громадськості, а найперше інтелігентних жінок і батьків, до представників влади за дозволом дівчатам відвідувати університети разом зі студентами. Киянки, серед яких зафіксовано і автограф Лесі Косач (Л. Українки), клопотали про допуск на заняття в університет усіх випускників середньої школи, полегшення його для сторонніх осіб та дозвіл прийому жінок на філологічний та математичний факультети, де помітний недобір студентів [25, 3].

Питання допуску представниць “слабкої статі” до чоловічих ВНЗ піднімалося й під час роботи спеціальної комісії з реформування вищої школи на чолі з новим керуючим МНО

Г. Зенгером, що почала свою роботу 30 вересня 1902 р.. У проекті університетського статуту додали пропозиції Харківської, Казанської та Томської професорських корпорацій як спеціальну примітку у відділі V-ому "Про учнів": "В особливо поважних випадках, Міністру народної освіти дозволяється допускати до слухання лекцій та інших університетських занять жінок, що закінчили курс ВНЗ" [5, 73]. Пояснив таку помірковану позицію комісії один з членів С. Живаго, який указав, що першочергово варто ставити не питання допуску жінок до всіх факультетів на рівних зі студентами правах, а побажання, аби двері університетів не залишалися безумовно закритими перед жіноцтвом. Але навіть такий крок залишився не реалізованим.

Дієвим каталізатором у справі став бурхливий сплеск загальної активізації громадського життя в Російській імперії в умовах революційних подій 1905 р. Вимоги рівності жінок у сфері вищої освіти вилилися в широку кампанію, до якої залучилися професура, земства, громадські організації й депутати Державної думи. Утім, демократизація вищої школи імперії виявилася надто скромною. Жінок почали приймати до університетів як вільних слухачок. Водночас це питання знайшло захисника в особі нового міністра народної освіти І. Толстого, призначеного з кінця жовтня. Будучи прихильником реформування вищої школи на засадах автономії, він уважав, що університетська проблема могла бути остаточно вирішена за умови безпосереднього допуску жінок до ВНЗ на правах повноправних студенток.

Але однасторонності серед представників влади з цього питання ще не було. Так, юрисконсульт МНО В. Мамонтов категорично вказував, що університети ні за духом, ні за буквою закону не призначені для осіб жіночої статі [26, 101].

Не пройшов і розроблений за активної участі професорських корпорацій проект нового статуту університетів, одна зі статей якого передбачала, що студентами й вільними слухачами можуть бути особи обох статей без національних і конфесійних обмежень. Рада Міністрів рішуче відкинула його на підставі обов'язковості законодавчого вирішення питання, а тому недоцільності розгляду напередодні відкриття Державної думи [5, 80]. Утім, 15 травня 1906 р. 111 депутатів заявили, що "обмеження, встановлені для осіб жіночої статі цивільними законами, обмеження в праві на отримання освіти на всіх ступенях... підлягають відміні" [28, 39].

Момент "оновлення життя" породив надії серед молоді, котра вчилася закордоном. Отак, дізнавшись із газет про прийом жінок, студентка медичного факультету Лозанського університету В. Тарасевич клопотала про зарахування її вільною слухачкою на V курс Харківського університету з правом складання випускних іспитів [29, 1]. Причому дівчина надзвичайно зраділа можливості завершити навчання вдома, а тому, турбуючись за надійність отримання відповіді телеграфом, прохала зробити це листом.

У наступні роки ставлення до жінок-вільних слухачок змінилося: 21 травня 1908 р. новий міністр народної освіти О. Шварц оприлюднив циркуляр, два параграфи якого безпосередньо стосувалися жінок. У них наголошувалося: "Особі жіночої статі ні в якому разі не можуть прийматися до університетів"; "Жінки, котрі були сторонніми слухачками в університетах протягом поточного навчального року, не можуть зараховуватися такими з нового" [30, 169]. Резюмуємо: Рада Міністрів дотримувалася обраної позиції складності та неактуальності цього питання. Але каталізаторами його пришвидшеного вирішення стали як студентський страйк, так і активність вільних слухачок, представниці яких зустрілися з депутатами Державної думи та заручилися підтримкою лідера октябристів О. Гучкова. Наслідком стало Височайше повеління від 29 жовтня 1908 р., яким слухачкам дозволили закінчити курс на однакових зі сторонніми слухачами засадах. Отже, верховна влада пішла на поступки молоді. Водночас, не бажаючи втрачати своє реноме, оформила цей компроміс як милість імператора Миколи II.

І все ж концепція роздільного навчання на початку ХХ ст. домінувала серед представників влади, що засвідчив проект нового статуту університетів, підтримка його міністерськими чиновниками, а також бурхливе обговорення Радою Міністрів, де найбільші дебати викликало питання осіб, допущених до навчання. Навіть Державна дума, на яку поклали сподівання прихильники спільного навчання, не змогла просунути у вирішенні питання. Перше засідання спеціальної комісії для обговорення поданого проекту статуту та штатів університетів відбулося в травні 1910 р. і виявилася останнім. Новий міністр народної освіти Л. Кассо у листопаді того ж року звернувся з заявою про повернення законопроекту, котру вищий законодавчий орган держави задовольнив.

Дієвим каталізатором питання спільного навчання в державній вищій школі виявилася Перша світова війна. Чисельність студентів у ВНЗ суттєво скоротилася. Новий профільний міністр П. Ігнат'єв обрав тактику оперативного реагування на проблеми, не змінюючи визначеної попередниками позиції – передчасності загального вирішення питання допуску “слабкої статі” до університетів. Питання прийому жінок на окремі факультети МНО, за клопотанням рад університетів, унесло на обговорення Ради міністрів улітку 1915 р. [31, 2092]. Результатом стала постанова про зарахування жінок на вільні вакансії медичного та фізико-математичного факультетів Казанського, медичного Саратовського та юридичного Томського університетів. На вільні після прийому студентів вакансії в межах встановленого МНО комплексу приймали жінок зі збереженням правил вступу до університетів [3, 3157]. Окрім того, міністр мав право самостійно вирішувати це питання на аналогічних засадах для решти ВНЗ.

Отже, актуалізоване в умовах соціальної та економічної модернізації питання допуску представниць “слабкої статі” до вищої школи залишалось законодавчо не вирішеним до останніх днів існування Російської імперії. Незважаючи на прогресивну позицію більшості професорських корпорацій, в університетських статутах 1863 та 1884 рр. пункт щодо можливості навчання жінок був відсутнім. Зволікання з вирішенням проблеми обумовлене як глибоко вкоріненими упередженнями і забобонами щодо ролі й призначення жінки в соціумі, так і більш прагматичними мотивами – небажанням поступатися монопольним становищем чоловічої статі в сфері державної служби, до якої готували університети. Лише виключно під тиском виняткових політичних подій влада частково пом'якшила обмеження і допустила до діючих університетів жіночу молодь на правах вільних слухачок.

Література

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2004.
2. Пиетров-Эннкер Б. “Новые люди” России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – Москва: РГГУ, 2005.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург: ИД “Петрополис”, 2007; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007; Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – Москва: ООО “ГИД – Русское слово – РС”, 2008.
4. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – Москва: Наука, 1991; “Женский вопрос” в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сб. научных трудов / Научн. ред. и сост. Р.Ш. Ганелин. – Санкт-Петербург, 1997; Российское студенческое зарубежье: численность, мотивы миграции, профессиональные ориентиры (конец XIX – начало XX вв.) // Alma mater. – 2003. – № 7; Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – Москва: Новый хронограф, 2004.
5. Веремко В.А. Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Санкт-Петербург: Изд-во ВАШ, 2004.
6. Сарапулова Э.Г. Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФП України. – 2005. – № 5; Добролюбовский А. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – начале XX вв. // Південний захід. Одесика: Історико-красназничий альманах. – Вип. 7. – Одеса: Друкарський дім, 2009.
7. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006.
8. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К.: Логос, 2009.
9. Из истории женского движения к получению высшего женского образования в России и Финляндии // Образование. – 1902. – № 2. – С. 43–49.
10. Тишкин Г.А. Петербургские студентки-шестидесятницы // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – Москва: Наука, 1986. – С. 58–67.
11. Юнге Е. Из моих воспоминаний (1843–1860 гг.) // Вестник Европы. – 1905. – № 5. – С. 256–291.
12. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – 218 с.
13. Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. – 1910. – № 9. – С. 117–132.
14. Михайлов М. Женщины в университете // Современник. – 1861. – Т. 86. – № 4. – С. 499–507.

15. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – Санкт-Петербург: Тип. Импер. АН, 1862. – Ч. 2. – 533 с.
16. Валькова О.А. Дискусия о высшем женском образовании в Московском университете (1861 г.) // НТМ – 2006. – № 4 // <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VIET/BABES> (на 02.07.2010).
17. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. – Москва: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарв и К, 1900. – 820 с.
18. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856–1880. – Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 648 с.
19. Кимбелл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ. 1859–1863 // Великие реформы в России. 1856–1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. – С. 260–282.
20. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – № 10. – С. 269–274.
21. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 733, оп. 191, спр. 198.
22. Там само. – Спр. 318.
23. А.Ш. Два года в Гельсингфорском университете: Из воспоминаний женщины-врача // Вестник Европы. – 1882. – № 2. – С. 538–568.
24. Толстой И.И. О совместном высшем образовании // Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург: Тип. Одиной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 14–19.
25. IP НБУВ. – Ф. 66, № 316.
26. Мемуары графа И.И. Толстого. – Москва: Индрик, 2002. – 464 с.
27. Иванов А.Е. "Женский вопрос" в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сб. научных трудов / Сост. Р.Ш. Ганелин. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 117–129.
28. Женский вопрос в Государственной Думе. Из стенографических отчетов о заседаниях Государственной Думы. – Санкт-Петербург: Н.Н. Фридрих, 1906. – 45 с.
29. Державний архів Харківської області. – Ф. 667, оп. 286, спр. 144.
30. Покровская М.И. Женщины в русских университетах // Женский вестник. – 1908. – № 7–8. – С. 217–219.
31. Вопрос о допущении женщин в университеты // Право. – 1915. – № 32.
32. О приеме лиц женского пола на отдельные факультеты некоторых Императорских российских университетов // Там само. – № 49.

Аннотация. Драч О.А. *Женщины и российские университеты: позиция имперской власти (вторая половина XIX – начало XX вв.). Рассмотрены вопросы допуска женщин в университеты Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. Основное внимание обращено на освещение позиции правительства, должностных лиц и общественности касательно проблемы.*

Ключевые слова: образование, университеты, женщины, правительство

Summary. Drach O.O. *Women and Russian Universities: the Position of Imperial Power (the second half of the 19th – early 20th century).* The article tackles the problem of the admission of women to universities in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th century. The author focuses on the attitude of the government, officials and public to this issue.

Key words: education, university, women, government

УДК 327:339

С.В. Корновенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ КОМІСІЇ О. БИЛИМОВИЧА – В. ЧЕЛІЩЕВА (ЛІПЕНЬ – ЛИСТОПАД 1919 р.), НЕУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ ГРУДНЯ 1919 – БЕРЕЗНЯ 1920 рр.

Статтю присвячено дослідженню маловідомих аспектів аграрної політики уряду А. Денікіна. На основі опрацювання раніше невідомих історичних джерел проаналізовано роботу та результати діяльності земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), зміст неурядових ініціатив грудня 1919 – березня 1920 рр.

Ключові слова: уряд А. Денікіна, земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, аграрні ініціативи

Революційні події 1917–1920 рр. в Європі з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці урядів як країн Центральної та Південно-Східної Європи, так і тих, що претендували на перемогу у братовбивчій громадянській війні на постімперському російському просторі. У цьому відношенні не стала